

УДК 008.001

Віктор Місіюк
(Бересть, Республіка Білорусь)

ПРИРОДНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ЗАХІДНОПОЛІСЬКОЇ КУЛЬТУРНОЇ СПІЛЬНОТИ

В науці існує стійке уявлення про те, що саме природні чинники зумовили межі культурного ареалу Західного Полісся. Натомість як окрема тема для досліджень це питання довгий час не розглядали. В статті звернуто увагу на загальнотеоретичних питаннях взаємодії людини і природного середовища. Основна частина містить опис того, яким чином біосферні і літосферні комплекси регіону впливають на інтенсивність людської комунікації, освоєння території.

Ключові слова: західнополіська культурна спільнота, соціальна географія, геологічні структури.

Мисиюк В. Природные факторы формирования западнополесской культурной общности

В науке существует стойкое представление о том, что именно природные факторы обусловили границы культурного ареала Западного Полесья. Однако как отдельная тема для исследований этот вопрос долгое время не рассматривался. В статье обращено внимание на общетеоретические вопросы взаимодействия человека и природной среды. Основная часть содержит описание того, каким образом биосферные и литосферные комплексы региона влияют на интенсивность человеческой коммуникации, освоение территории.

Ключевые слова: западнополесская культурная общность, социальная география, геологические структуры.

Misiyuk V. Natural factors of the west-polissia cultural community forming

In a science there is a proof representation what natural factors have caused borders of a cultural area of the Western Polesye. However as a separate theme for researches this question long time was not considered. In article the attention to general-theoretical questions of interaction of the person and an environment is paid. The basic part contains the description of how biospheric and lithospheric region complexes influence intensity of human communications, territory development.

Key words: western-polesian cultural generality, social geography, geological structures.

Аналіз явищ культури вимагає виведення закономірностей, згідно з якими функціонує те або те явище. Аналізуючи різні культурні ареали, дослідники постійно намагаються відшукати принципи, умови, за якими вони формуються. Оскільки культура розвивається в кількох вимірах, а також включає явища досить віддалені в часі, то згадані ареали можуть не співпадати з межами утворень відомих писемній історії. Тому стає актуальним пошук тих методів, які б дозволили описати історію їх виникнення без звернення до писемних джерел. Сучасний розвиток культурологічного знання вимагає від дослідників активно використовувати міждисциплінарні зв'язки, в тому числі зв'язки гуманітарних і природознавчих наук. Одним із перших зробив крок до цього В. Вернадський,

який у своєму вченні про ноосферу визначив людство як явище геологічне. На його думку, люди "геологічно закономірно пов'язані з її [планети – В. М.] матеріально-енергетичною структурою" [5]. Культура, створена людським розумом, існує, базуючись на біологічній природі людини, його біологічних можливостях. Біологічна природа, в свою чергу, базується на можливостях використання живими організмами геохімічних елементів планети (води, повітря, мінералів та ін.). Людина постійно знаходиться у стані речовинно-енергетичного та інформаційного обміну з навколишнім середовищем. Вона є істотою людського буття і ключем до розуміння відносної географічної детермінованості культурного ландшафту. У процесі обміну культури намагаються витворити такий спосіб співіснування людини і природи, який би зводив до мінімуму зайві витрати людських сил. Так з'являється спеціалізація сільського господарства. За його посередництвом людина адаптується до певного конкретного природного середовища, екологічних ніш різного порядку. Отже, зв'язки між природними і культурними явищами є одним з важливих чинників, які впливають на формування різних типів культури. Їх дослідження призвело до виникнення таких наукових дисциплін як, приміром, соціоекологія, культурна екологія, суспільна географія. У різних наукових центрах міждисциплінарні зв'язки призводять до створення своєрідних методик. Заслуговує на увагу цикл занять "Політична географія Центральної Європи і Балкан", який читають у Варшавському університеті. У ньому доктор Д. Мачяк звертає увагу на те, що існують географічні регіонні межі, які визначають контури державних утворень, незважаючи на зміни етнічного характеру населення або зміни суспільно-економічного ладу. Отже, ставиться теза про географічну обумовленість, детермінованість консолідації регіональних людських спільнот. Завданням нашої статті є перевірка того, чи можливо, хоча б частково, застосувати цю методику у відношенні до території Західного Полісся.

З першого погляду, територія Східної Європи не має різноманіття форм, які б могли суттєво вплинути на формування людських спільнот. С. Рудницький пише про те, що в межах Східно-Європейської плити тільки гори і море творять органічні природні кордони, а "всі інші границі ... це лінії, тільки місцями зазначені то плоскими вододілами, то легко проходимими річками серед широких рівнин Східної Європи" [23, с. 117]. Але такий погляд є поверховим. Спробуємо довести це на прикладі регіону, який прийнято називати Поліссям. Це поняття багатозначне. Різні наукові традиції вкладають у нього різний сенс, але досить часто головною його ознакою називають природну характеристику. Полісся визначають як пласку западину [28, с. 3], рівнину [15, с. 5], низовину [24, с. 3]. Однією з поширених тенденцій є окреслення його як території Поліської низовини. З другого боку, дослідники підкреслюють, що "за своїми природними умовами Полісся неоднорідне" [21, с. 40]. Різні погляди виникли через те, що було взято до уваги різний масштаб, хоч у культурі Східної Європи чимало спільного, однак її населяють різні народи. Полісся, яке іноді подають як географічно і культурно однорідний регіон, при детальному розгляді перестає бути таким. З цієї причини вчені різних гуманітарних наук вивели поняття Західного Полісся.

Його використовують у своїх працях археологи [13; 17], етнологи [9; 18; 22], мистецтвознавці [12], лінгвісти [1; 3; 14; 20].

Західне Полісся є культурним ареалом, що визначає територію західнополіського субетносу, і не співпадає з якимось одним географічним утворенням. Його не можна напряду ототожнювати ні з долею лісу, ні з долею боліт в структурі території. Однак різні дослідники регулярно акцентували увагу на тому, що особливості природного ландшафту мали безпосередній вплив на формування етнічних реалій регіону. Етнолог В. Цітов вважає, що межа Західного Полісся і Понімання має природну основу: "етнографічний кордон Полісся віддзеркалює зміну культурних і природних ландшафтів і співпадає на заході з масивом рідко заселеної Біловезької пущі, після в міру руху на схід перетинає велику луку Щари і в її верхів'ях, включаючи в свій ареал широкий масив Вигоновських боліт. Тут на площі 1360 кв. верст в другій половині ХІХ ст. існувало усього сім поселень, розміщених на краю боліт" [25, с. 60]. Ту ж саму лінію, названу автором додатково "природним рубежем", фіксує при описанні Поліської розмежувальної лінії (ПРЛ) В. Леонюк: "Прип'ять та її верхні притоки Цна, Бобрик, Ясельда стають основою ПРЛ." [19, с. 9]. На смугу боліт Заясельддя, що відділяють Полісся від Понімання і Случчини, звертали увагу також Б. Заборський [28, с. 3] і Ф. Климчук [15, с. 5]. Іншу природну межу Західного Полісся О. Цинкаловський проводив через "пустощі і непрохідні болота до 200 км, які відділяли Волинь і Волинське Полісся від землі Деревлян" [26, с. 281]. У праці Ю. Обрембського знаходимо опис як на північній, так і на південній границі регіону: "Межі краю поліщуків ... докладно покриваються з фізіографією тої провінції. Тобто включають фізіографічну територію поліської низовини в її максимальному поширенні, обмежену з півдня Волинською височиною, а з півночі – Новогрудською" [27, 199]. Згадані дослідження містять узагальнений опис зв'язків культурного і природного ландшафтів. Для більш детального районування необхідно виділити групи чинників та системних зв'язків між ними, які зумовили таку, а не іншу конфігурацію Західного Полісся. Отже, потрібно описати, які природні зони утворюють ландшафт регіону: рослинний і тваринний світ, водні ресурси, рельєф, ґрунти і геологічну структуру.

Найпоширенішою і біологічно активною екологічною системою на широті Полісся є ліс. Західне Полісся знаходиться у смузі широколистяної підзони мішаних лісів. Зрештою, доля широколистяних лісів не так помітна через те, що зайняті ними землі люди частіше за інші використовували під поля. Поступово, внаслідок розвитку землеробства, площа лісу зменшувалась і, відповідно, збільшувалася прозорість створюваних ними природних кордонів. У долині Бугу відсоток лісу з Х до початку ХХ століття зменшився вдвічі [16, с. 55]. Але і сьогодні помітна роль, яку відіграють Біловезька пуща і Собіборські ліси у виділенні культурного ареалу Північного і Південного Підляшшя, а Кобринська пуща у розмежуванні Поясельддя і Кобринщини. Бори з півночі від лінії Володимир-Волинський – Рівне також стримували землеробську колонізацію, оскільки були ознакою піщаних малородючих ґрунтів. Якщо в останньому випадку ліс як природний комплекс

стримував інтенсивність колонізаційних і комунікаційних процесів, то інші його типи її стимулювали. Подібна закономірність виявлена і у випадку з іншими природними чинниками. Оскільки ліси регіону перехресшують ареали бореальних і понтійських видів (з перевагою останніх), вони стають привабливими для колоністів з північного-заходу і південного-сходу. Західне Полісся знаходиться в центрі найкоротшого з Балтійсько-Чорноморських екологічних коридорів. По коридорі переміщуються у двох протилежних напрямках тварини, птахи і рослини. Його існування зафіксовано і в писемних пам'ятках [26, с. 281]. Цей коридор успішно використовували люди. По ньому мандрували мисливці в кам'яному віці, через нього проходила міграція історичних народів (гото-гепідів), тут знаходився один з найбільших європейських торговельних шляхів в XV-XVIII ст., в XIX ст. в межах коридору з північного заходу на південний схід була прокладена залізниця Кенігсберг – Одеса. З північного заходу на південний схід проходить вісь, яка визначає низку західнополісько-подільських культурних паралелей. Подібну скерованість мають кілька ізофон у межах західнополіської спільноти. Одна з них одділяє Берестейську частину від Пинської. Зазначимо, що цей балтійсько-чорноморський екологічний коридор тісно пов'язаний з геологічною структурою регіону, він проходить уздовж західного краю Східно-Європейської платформи.

Болота Західного Полісся стримували колонізаційний рух. Землероби обирали місця, які не були надмірно заволожені. Таким чином, між болотами і річковими долинами виникали групи густозаселених "островів" на Погоринні, Заясельді. Болота долини Прип'яті сприяли виділенню Ковельської і Берестейської, Пинської і Погоринської зон. Інший вид поверхневих вод, рік довгий час були головними транспортними коридорами, по яких прибували колоністи і потрапляли інноваційні явища. Б. Заборський пише про те, що "ріки і сухий поміст Загороддя – це природні шляхи комунікації на Поліссі, які визначали напрямки експансії колоністів" [28, с. 4]. Річковий транспорт було легко створити і легко обслуговувати. Човен – один із найстаріших засобів транспорту, яким почали користуватись ще в мезоліті. В останні часи серед дослідників поширена думка, що в періоди мезоліту і неоліту люди освоювали внутрішні простори Європи за допомогою човнів. Так в мезоліті, завдяки транспортній революції, викликаній човнами, на узбережжях мешкало більше людей, як у внутрішніх районах [8]. Узимку ріки ставали зимниками, по яких можна було рухатись без перешкод за допомогою архаїчного безколісного транспорту (лиж та санок). Ріки є потужними транспортними артеріями, які зазвичай об'єднували жителів одного і другого берегів. Долина ріки з притоками створювала умови для формування культурно спорідненого населення. Західнополіський субетнос повністю займає долину таких приток Бугу і Прип'яті, як Стохід, Ясельда, Турія, Володавка, Красна, Лісна, Мухавець, Пина, Вижівка, Стубла та інші. Північний кордон західнополіської спільноти частково співпадає з межею басейнів Німану – з одного боку, а також Бугу і Прип'яті – з другого боку. Західний кордон спільноти частково співпадає з межею безпосереднього басейну Вісли – з одного боку, і безпосереднього басейну Бугу – з другого. Структура мегаблокового поділу Східно-Європейської платформи мала вплив на оформлення

морських басейнів, європейського вододілу. Вона має безпосереднє відношення до конфігурації Балтійського та Чорноморського басейнів. Чорноморський басейн мав ключове значення у розселенні по Східно-Європейській рівнині східних слов'ян та у створенні першого стійкого державного утворення – Русі. Цікаво, що в межах Чорноморського басейну, по правих притоках Прип'яті, майже неможливо визначити кордон між Західним Поліссям і Волиню, він скоріше їх об'єднує ніж ділить. Розглядаючи вплив водних ресурсів на формування культурних ареалів, варто також звернути увагу на те, що з часів мезоліту люди мають доступ не тільки до поверхневих, але й ґрунтових вод. Через воду речовини потрапляють напряму або за посередництвом рослинної та тваринної їжі в тіло людини. Різний склад і товщина ґрунту створюють комплекс локальних геохімічних умов, що впливають на тіло людини і, частково, на його поведінку. Так, зменшена кількість фосфору та йоду пригнічує розвиток кісткової системи і функціонування щитовидної залози [2, с. 160-161]. Різний хімічний і мінеральний склад води в регіоні залежить від глибини залягання і товщини того або іншого шару в зоні підняття, або опускання земної кори. Форма кристалічного фундаменту, визначає напрямок руху ґрунтових і поверхневих вод [11, с. 90]. Гідрогеологічне районування цілком побудовано в зв'язку з геологічними структурами. Наприклад, Берестейський артезіанський басейн та Поліський район співпадають з Берестейською западиною та Поліською сідловиною [6, с. 89].

Повітряні маси, води і рослини впродовж мільйонів років впливають на верхню частину літосфери. Ця контактна зона має назви рельєфу. Західне Полісся є ландшафтною мозаїкою з чергування рівнин та низин. Рельєф тут переважно слабо профільований. Він утворився в антропогеновий період під впливом льодовиків. В. Титов і А. Шляхтовський вважають, що цей процес залежить від попереднього геологічного стану території: "рельєф Полісся рівнинний, ландшафт сформувався на місці прогинів земної кори [курсив наш – В. М.], де в періоди материкового заледеніння накопичувались талі води" [21, с. 41]. Отже, діяльність льодовиків була обумовлена тектонічними структурами. "Тектонічний та неотектонічний рух мали вплив на особливості поширення, динаміку льодовикового покриву і льодовиковий морфогенез, морфологію річкових долин та іншого. Підняте положення південної частини території заважало проникненню льодовикових покривів. Із зонами розломів пов'язане розміщення крайових гряд, гляціодислокацій, улоговин льодовикового виорювання і розмиву" [6, с. 38]. Ці твердження підкріплені даними геологічних досліджень. Розміщення улоговин льодовикового виорювання чітко визначено активними розломними порушеннями. Нижньотур'їнська улоговина знаходиться в місці Тур'їнського розлому, Дубучнянсько-Вижівська до Володимиро-Волинського розлому, Стохідська до Озернянського, Стирська до Городоцького [4]. Рельєф і водний режим мають надзвичайно велике значення у формуванні ґрунтів. Різна концентрація піску, глини і гумусу вплинула на їх родючість, що вплинуло і на розселення людей. Для Давид-Городоцької зони, як і для більшої частини Турівщини, характерні дерново-карбонатні і перегнійно-карбонатні ґрунтові покриви, а сусідні західнополіські

села розташовані на дерново-підзолистих, слабопідзолистих ґрунтах [6, с. 58-59]. На думку О. Цинкаловського, північна межа поширення лісових ґрунтових покривів є південною межею Полісся. У межах Полісся він за тою ж ознакою виділяв зандрову зону, зону чолової морени і зону донної морени [26, с. 30].

Вже було згадано вище, що геологічні структури є тим фактором, на якому базується комплекс інших природних чинників. Тому, вважаємо, доцільно більше уваги присвятити тому, як виглядає кристалічний фундамент і які формації виникли на Західному Поліссі внаслідок впливу тектонічних процесів. Кора Східно-Європейської платформи в західнополіській частині тонша і тому була піддана неодноразовому процесу рифтогенезу. Такий хід тектонічних процесів визначає те, що з самого початку платформа була сформована з кількох літосферних сегментів, мегаблоків. Шов між двома з них (Волино-Оршанський авлакоген) під прямим кутом до краю платформи проходить з південного заходу на південний схід територією Західного Полісся. На пізніших етапах активні геологічні процеси призвели до появи навколо шву низки розломів, внаслідок чого утворились палеовиступи і палеорифти. Палеовиступи регіону оформились в рифеї (950-650 мільйонів років тому) [7, с. 5]. Вони представлені Луківсько-Ратнівським горстом і Ковельським виступом. Горст сформований двома рядами розломів, а Ковельський виступ – Володимиро-Волинським розломом [10, с. 104]. Обидва виступи мають вплив на формування долини верхньої Прип'яті. Крім того, Ковельський блок відділяє Волинську височину від Поліської низовини і визначає напрямки річок Стир і Стохід. З півночі та південь палеовиступи обмежені двома палеорифтами: Берестейським і Львівським прогинами. Обидва вони вкриті потужною корою вивітрювання. На схід від Берестейського прогину знаходиться Поліська сідловина. Південно-східна частина Західного Полісся є частиною Волинсько-Подільського тектонічного блоку. Перелік основних геологічних структур доповнюють менші, такі, як Волинсько-Поліський прогин, Камінь-Коширський, Любешівський, Любомльський, Дубровицький, Кухоцький, Маневицький і інші блоки. Є також ще дрібніші елементи. Усі вони утворені чисельними розломами.

Геологічні структури за посередництвом сформованих під їх впливом інших природних чинників відображуються в культурних ареалах регіону. У більших масштабах такий зв'язок спостерігаємо у випадку пинської, берестейської та ковельської зон. Нами зауважено, що з лінією, яка відділяє Поліську сідловину від Прип'ятського прогину і Житковицько-Мікашевицького виступу, співпадає межа Пинщини і Центрального Полісся. Східна межа Пинщини проходить з північного заходу на південний схід, що також покривається західною межею Поліської сідловини. Зближені між собою також межа Поліської сідловини і Берестейського прогину з Білоруською антеклізою, і північна межа Західного Полісся і Понімання. З межами Ковельського блоку співпадає ареал любомльсько-ковельської групи говірок. Південний фрагмент східної межі західнополіських говірок наближається до розломів, які відділяють Волинсько-Подільський блок від Українського щита. Тектонічні структури мають вплив і на ареали меншого масштабу. Приміром, північна межа південнозагородських говірок в межах Берестейського

і Малоритського районів співпадає з північною межею Луківського-Ратнівського горсту, а з західним фрагментом горсту співпадають межі поширення хмацьких говірок.

Можна погодитися з висловом В. Вернадського, що історія людства є продовженням геологічної історії планети [5, с. 113]. На прогинах і виступах земної кори між тектонічними розломами формувався природний ландшафт Західного Полісся з усіма особливостями рельєфу, ґрунтів, хімічного складу води, річкового профілю, лісових і болотних екосистем. Навіть у тих рамках, якими обмежена ця стаття, були окреслені фактори, що вплинули на границі Західного Полісся з Мозовшем, Поніманням, Центральним Поліссям і Волинню, а також сформували ареали Берестейської, Пинської, Ковельської, Погоринської зон. Більш об'єктивна картина впливу природного середовища на формування культурних ареалів вимагає зацікавлення соціальної географії з боку дослідників культури Західного Полісся, а також співпраці між представниками природознавчих та гуманітарних наук. Людська культура, порівняно з геологічною історією, явище надзвичайно динамічне. Здається, цілком зрозумілим, що прямої залежності від природних чинників у культуротворчому процесі нема. Попри те, дослідження зв'язків між природним середовищем і процесами культури відкриває нові перспективи, дає нові інструменти наукового аналізу спадщини Західного Полісся.

Література

1. Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок : у 2-х т. / Г. Л. Аркушин. – Луцьк : Вежа, 2000.
2. Беларусь. Т. 9. Антрапалогія / рэдкал. : Л. І. Цягака [і ін.]. – Мн. : Беларус.навука, 2006. – 575 с.
3. Бідэр Г. Моўная сітуацыя на Заходнім Палессі / Г. Бідэр // Язык и социум. Материалы III Международной научной конференции. – Мн., 1998–2000. – С. 26–32.
4. Бурштин покривних відкладів Волинського Полісся : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. геолог. наук : спец. 04.00.01 / Є. А. Соляник. – К., 2002. – 21 с.
5. Вернадский В. И. Несколько слов о ноосфере / В. И. Вернадский // Успехи современной биологии. – 1944. – № 18. – С. 113–120.
6. Волчек А. А., Калинин М. Ю. Водные ресурсы Брестской области. / А. А. Волчек, М. Ю. Калинин. – Мн. : БГУ, 2002. – 440 с.
7. Гарецкий Р. Г. Особенности тектоники и геодинамики Восточно-Европейской платформы / Р. Г. Гарецкий // Литосфера. – 2007. – No.2 (27). – С. 3–13.
8. Добровольская М. В. Особенности питания человека позднего каменного века и некоторые вопросы поведения / М. В. Добровольская // Этология человека и смежные дисциплины. Современные методы исследований. – М. : Ин-т этнологии и антропологии, 2004. – С. 88–111.
9. Євтушок О. Народна будівельна лексика Західного Полісся. / О. Євтушок. – Рівне : Державне редакційно-видавниче підприємство, 1990. – 145 с.
10. Зиновенко Г. В., Воскобойникова Т. В. Люблинско-Волинский кембрийский бассейн, его современное тектоническое районирование и опорные разрезы / Г. В. Зиновенко, Т. В. Воскобойникова // Литосфера. – 2008. – No.2 (29). – С. 100–109.
11. Зуй В. И. Подземное тепло Подляско-Брестской впадины / В. И. Зуй // Литосфера. –

2007. – No.1 (26). – С. 89–100.

12. Ікананіс Заходняга Палесся XVI – XIX ст. / рэд. В. Ф. Шматаў. – Мн. : Беларуская навука, 2002. – 349 с.

13. Іоў А. В., Вяргей В. С. Гандлёва-эканамічныя сувязі насельніцтва Заходняга Палесся ў IX – пачатку XI ст. / А. В. Іоў, В. С. Вяргей // Гістарычна-археалагічны зборнік. – Вып. 1. – Мн., 1993. – С. 117–119.

14. Клімчук Ф. Д. Гаворкі Заходняга Палесся. Фанетычны нарыс / Ф. Д. Клімчук. – Мн. : Навука і тэхніка, 1983. – 128 с.

15. Клімчук Ф. Д. Феномен Полесья / Ф. Д. Клімчук // Загароддзе : Матэрыялы Міждысцыплінарнага навуковага семінара па пытаннях даследвання Палесся. – Мн. : БелПМК, 1999. – С. 5–9.

16. Ковальчук І., Мальський М., Шаблій О. Геоэкалагічная сітуацыя у надбужаньскаму краі / І. Ковальчук, М. Мальський, О. Шаблій // Надбужанщина. – Т. 4. – Л. : НТШ. – С. 55.

17. Кухаренко Ю. В. Полесье и его место в процессе этногенеза славян (по материалам археологических исследований) / Ю. В. Кухаренко // Полесье (Лингвистика, археология, топонимика). – М., 1968. – С. 18–46.

18. Лабачэўская В. Паязь часоў – беларускі рушнік / В. Лабачэўская. – Мн. : Беларусь, 2002. – С. 20–48.

19. Леонюк В. Поліська размежувальная лінія / В. Леонюк // Полісся : этнікос, тэрыторыя. – Луцьк : Вежа, 1997. – С. 9–16.

20. Оссовский Л. Западное Полесье – прародина славян / Л. Оссовский // Вопросы языкознания. – 1971. – № 1 – С. 111–118.

21. Полесье. Матэрыяльная культура. – К. : Наук. думка, 1988. – 448 с.

22. Раманюк М. Ф. Мастацтвазнаўча-этнаграфічнае раянаванне Беларускага Палесся / М. Ф. Раманюк // Помнікі старажытнабеларускай культуры. Новыя адкрыцці. – Мн. : Навука і тэхніка, 1984. – С. 101–102.

23. Рудніцкі С. Л. Чому ми хочемо самостійної України? / С. Л. Рудніцкі. – Л. : Світ, 1994. – 416 с.

24. Тэгако Л. И., Микulich А. И., Саливон И. И. Антропология Белорусского Полесья (демография, этническая история и генетика) / Л. И. Тэгако, А. И. Микulich, И. И. Саливон. – Мн. : Наука и техника, 1978. – 160 с.

25. Цітоў В. С. Народная спадчына: Матэрыяльная культура і лакальна-тэрытарыяльная разнастайнасць / В. С. Цітоў. – Мн. : Навука і тэхніка, 1994. – 300 с.

26. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся : краэзн. слов. – від найдавніш. часів до 1914 р. / О. Цинкаловський. – Т. 1. – Вінніпег : Інститут дослідів Волині, 1984. – С. 600.

27. Obrębski J. Polesie. Studia etnologiczne / J. Obrębski. – Warszawa : Oficyna naukowa, 2007. – 574 s.

28. Zaborski B. Rozmieszczenie ludności według języka i wyznania na Polesiu w świetle spisu 1931 r. / B. Zaborski. – Warszawa : Komisja naukowych badań Ziemi Wschodnich, 1936. – S. 3–8.